

Галина Петрівна КОВАДЛО,
кандидат філософських наук, старший науковий співробітник
відділу антропології інституту філософії НАН України

КУЛЬТУРА, ПРОТИРІЧЧЯ, ВІДЧУЖЕНІСТЬ

Позбавлення сенсу життя і культури, що пов'язано значною мірою з оречевленням останньої та оречевленням людини, є здобутком не тільки буржуазного світу. Саме оречевлення, аналізоване Марксом при відкритті справжньої природи продуктів праці як товарів, що «стерли» сліди свого походження і зовсім «не відслідковують оречевленої видимості суспільного характеру праці», насправді є найпоширенішою формою відчуження. Як «найпростіша» і водночас найпоширеніша його форма оречевлення протистоїть предметності, за своїм змістом воно «вороже» сутності останньої, її смисловій наповненості.

Діяльність людини не існує в суто процесуальному вигляді, вона одвічно обтяжена предметністю, передбачає усвідомлення процесу мислення і повне його втілення, об'єктивізацію. Не тільки матеріальне виробництво, а й духовне об'єктивується в дійсності. Свої сутнісні сили людина реалізує як предметно-матеріально у створеному предметному світі, так і частково духовно – в свідомості, образах фантазії. Тож предмети людського світу є «чуттєво-надчуттєві» реальності. Це не тільки речова реалізація характеру і сутності матеріальних відносин, а й опредметнені продукти свідомості людини. При цьому щодо спроможності бути реальними посередниками спілкування між людьми, «нести в собі людський зміст, продукти речевої обробки і опредметнені продукти фантазії можуть бути рівноправними, а власне пріоритет належить фабрикантам уяви» (див.: 4, 101). Як результат, світ покривається цілями та ідеями людини, набуває сенсу та значимості. Реальність наповнюється смислом, постає перед людиною як складна система цінностей, якими може стати будь-який елемент людської культури, як матеріального, так і ідеального характеру (знак, відношення, слово тощо).

Світ як цінність, а не як об'єкт пізнання чи використання, можна не стільки пізнати, збагнути у термінах свідомості, скільки

зрозуміти (скаже Ніцше), виявити його сенс, постійно перебуваючи в його самоцінному, самодостатньому бутті. В такому разі для людини не може бути байдужа якісна особливість цього буття, його неповторна течія. Кожний момент довкілля по-своєму захоплює людину, її уяву та пам'ять.

У світі ціннісного буття, з його людиномірністю, розширеністю меж це – життя і переживання життя“, реально те, що гуртує, єднає людей, що, занурюючись у суспільні зв'язки, набуває в них сенсу та значимості для людини. В цьому відношенні всі речі людського світу, явища, елементи дійсності, включені в орбіту людських намірів і бажань, стають елементами культури, набувають у ній певного значення і сенсу. Поза і окрім людського світу, суспільних зв'язків, речі об'єктивної дійсності не володіють сенсом, а лише якісною визначеністю. „Суспільні відносини... синтезують в собі загальний зміст і сенс всього того, що освоєно людиною (суспільством) в дану епоху, перетворюють їх у сенс відношення людини до людини“ (див.: 6, 127).

В такому розумінні сенс речей не добувається із самих речей, він не тотожний їх об'єктивному змісту (людська сутність речей не замикається в речах, хоча й існує в оречевленій формі на противагу природній сутності речей, яка від них невіддільна) і не приноситься іззовні, бо він покладений об'єктивно, всією ходюю суспільно-історичної практики. З цієї причини сенс світу не можна розглядати в значенні якоїсь самодостатньої сутності, що підмінює собою об'єктивну реальність, його не можна відривати від тих зв'язків, що породили його, і пов'язаних з ним видів суспільної практики. Питання про сенс світу – це „питання практики й культури людини, питання трансформації цілей і ідеалів у світ людського буття, а значить у світ людської культури“ (див.: 5,92). Остання, будучи всезагальним, „матеріально-духовним“ еквівалентом практики, способом її буття, виробляє щоразу деякий канон смислоутворення, сприймаючи і освоюючи який у цей час і в цю епоху, людина сприймає і освоює світ для свого розвитку і самотворення. Культура, в принципі, може розкривати весь спектр людського відношення до світу і самої себе, „всі варіації раціонального і нераціонального“, тому вона виступає не тільки „фоном“, але й „доном“ перебігу різноманітних способів людського світовідношення, які в свою чергу виступають гранями тієї призми культури і практики, через які

людина в ту чи іншу епоху сприймає і освоює світ. В такому разі виявити, реконструювати сенс усієї мережі явищ людського світу, канону смислоутворення культури, а значить залучитися до вищих смислів буття – освоїти соціальні та духовні цінності, мислимі і чуттєві форми діяльності, об'єктивовані в культурі, що не лежать на поверхні повсякденних явищ, людина не може, не оперуючи при цьому всіма функціями і сторонами своєї свідомості.

Однак, входячи у світ культурної предметності, обертаючись навколо об'єктивного світу цінностей – моральних, релігійних, наукових, включаючи у свій внутрішній світ різні парадигми, орієнтири, а значить трансцендуючи до того, що перевершує емпіричні можливості людини, її безпосереднє існування, людина перебуває при цьому весь час на периферії цього об'єктивного центру і під його владою. Одна із специфічних рис культурної зумовленості полягає в тому, що культура зовсім не є те, чим можна було б швидко, просто або ж в історичній перспективі оволодіти. Індивід не спроможний “зняти” справжнє надбання своєї культури уже фізично. По-друге, він не спроможний суб'єктивно піднятися над цим надбанням, не втрачаючи оригінальності, неповторності власного людського обрису. Останнє пов'язане значною мірою з тим, що на людській культурі, по суті, покликаний бути засобом духовного та морального розвитку, лежить штамп все тієї ж „об'єктивності“, „відчуженості“. У ній відбувається все та ж сама „екстеорізація“ людської природи (Бердяєв), фіксація її в зовнішніх предметах. Втілювана в предметах культури творча діяльність людини зрештою відокремлюється, підпадає під владу необхідності, несвободи, “соціалізації“, що нівелює людську особистість, пригнічує творчу свободу. В “охолодженому” вигляді, оречевлена, “підкорена” законів особистого розвитку – як низка стійких і всезагальних, трансцендентних детермінант-культурна предметність втрачає безпосередній контакт з людиною, стає так само байдужою до людської особистості, неуважною до внутрішнього існування людини, як природа, історія.

Кожен предмет культури, що підлягає відокремленню, відчуженню і, передусім, оречевленню, зводиться до ціннісно пустого. В ньому стирається все “аксіологічно значиме“, “будь-яке життя“, можливість бути “діалогічним” предметом, а значить провідником, посередником спілкування. Замість цього він стає “грубою

омертвілою річчю“. Якщо предмет *єднає* завдяки своїй смисловій наповненості, то річ *роз'єднує*. Антропологічний ефект оречевлення і є це роз'єднання. Оречевлення мовби заставляє “замовкнуту велику книгу дійсності“ і пригнічує її потенційне звучання, “всі неявні голоси“ природи і культури. У речах, на відміну від предметів, “вже не представлена ніяка адресність, ніякий поклик, ніякий заклик чи поприще, все десимволізується, спрощується до рівня безпосередньої користі і функціональної придатності“ (Див. 2, 31). Останні перестають бути розкритою книгою людських сил, “дзеркалом людської сутності“. Людина відходить на периферію життя і викладає свої сили у деякий “поряд з нею суціль“, “чужий“ навколишній культурний і соціальний світ і “насихує “цей світ, який сам по собі був би безсилим, “енергією свого життєдіяння і спрямування“.

Культура тим самим весь час демонструє свою дихотомію, роздвоєність. У цій роздвоєності культури, в її спроможності мати людський зміст і втрачати його, в її спрямованості назовні і в середину (вона є удосконаленням світу і водночас “робота над власним удосконаленням“), роздвоєності, що дозволяє “використовувати“ людину і водночас наполягає слугувати їй, бачиться суперечливість культури. Але це її “шлях“ і її “доля“, як каже М.Бердяєв, форма суперечності культури, з якої не можна вирватися, просто нехтуючи однією із сторін суперечності.

Непереможно-проблематичний, антиномічно-невизначений світ людського буття сповнений суперечностей. Саме вони є його соціокультурною нормою. У самому відґрунті, в основі людського буття лежить ця “трагічна суперечність роздвоєності“. Світ – це “сліпий багатир“, який “корчиться в муках“, розривається “своїми пристрастями“, від “болю гризе самого себе“ (Див. 7, 113-115). І якщо навіть хтось у результаті цієї боротьби перемагає, то від цього радість сумнівна й аморальна, бо здобувається “ціною горя й страждань інших“. Всілякі спроби позбутися однієї із сторін суперечності є “фікцією“. Встановлення “цілковитої досконалості“, “абсолютного порядку“ чи “абсолютної розумності“ може обернутися злом, яке набагато більше від життя “недосконалого“, “невпорядкованого“, “іраціонального“, що спонукає певне зло.

„Щастя“ – це найперший обман буття, – скаже Ніцше. “Трагедія“ ґрунтується на тому, що вона житає цю природну помилку про “щастя буття“. І ті спроби “розв'язати складні сплетіння добра і

зла", "зробити їх взаємно вільними для того, щоб від зла можна було радикально і остаточно відректися", що їх продемонструвала російська революція, є тому підтвердженням. Світ надто складний, аморальність надто онтологічна, щоб одним вольовим рухом можна було б долучитися до сил добра і відмежуватися від темних сил, і надто різноманітний, щоб включити всякий об'єкт до цілісної симфонії буття. Зло необхідне і нездоланне. Необхідне для збереження внутрішньої рівноваги всього існуючого на світі. Воно необхідне для забезпечення повноти життя людини. Адже сутність її проявляється і в великому, і в малому. Суперечливий зв'язок у ній доброчесності і хибності, духовної темряви і досконалості, різних за ступенем та особливостями, але невикорінюваних до кінця у будь-якій людині, здатності останньої до величних діянь і огидних вчинків чи не є аксіомою. Ці суперечності надають моральному життю людини драматизму, але й динамізму; за ними, зрештою, бачиться ріст і розвиток людської душі. У цьому розумінні християнська ідея гріховності окремої людини, що відкидалась у нас, гріха не фізичного, а онтологічного, заснованого на визнанні одвічної недосконалості людини, її співпричетності до всього того, що відбувається в світі, акумулює гуманістичний зміст. Чи не це глибоке почуття вини і причетності до буття примушує багатьох поводитися "нерозумно" – в ім'я ближнього спрямовувати енергію своєї активності на заміну себе, а значить, на духовне, моральне очищення, на здолання власної обмеженості, на справжнє самовдосконалення і уже через себе на вдосконалення світу "зсередини".

Тому настанова на подолання відчуження, що існувала в нашій літературі, є скоріше наслідком однієї глумачення тих явищ, які розглядалися як форми відчуження, та результатом поширення принципу всеохоплюючого монізму, що не знав суперечностей і не визнавав альтернатив. Необхідно зняти первісні „заборони-табу“ на саму категорію „суперечності“, адже, не дивлячись на те, що сприймалась і схвалювалась гегелівська ідея суперечності „як джерела всякого руху і життєвості“, місця об'єктивної суперечності в аналізі соціалістичного суспільства не знаходилося. Світогляд моністичний завжди виявляється „несприятливим“ для цього. Моністична дихотомічна свідомість, яка є монологічна, впевнена у власній самодостовірності, маючи тенденцію дедалі більше замикатися в своєму монофонічному самовідчуженні від світу

суміжних ідей, універсалий, цінностей, відкидаючи всяку можливість ідеологічної конвенції, хоче класти все багатство суспільних зв'язків в одномірну схему, описати в тонах парадигми „зверхність-підлеглисть“ – жорстких антитез, абсолютного взаємовідчуження. Однак *різне* далеко не завжди можна описати в бінарних опозиціях „краще-гірше“, „своє-чуже“, „більше-менше“ і т.п. Діапазон дії тут незмірно більший, і між білим і чорним лежить величезний спектр відтінків, проміжних ланок. Тому важко буває визначити, коли біле уже не біле.

Дихотомії такого гатунку мають не стільки логічний, скільки аксеологічний смисл, і слугують для „антагонізованої“ свідомості санкцією на використання щодо „чужих“ які сприймаються в значенні об'єкта, а не суб'єкта, в значенні засобу, а не цілі, принципів негачії і вседозволеності. Якщо та чи інша спільність опиняється під владою таких антагонізованих умонастроїв, то вона втрачає чимало цивілізаційних рис, сприяє перетворенню соціокультурного простору духовної сфери суспільства на простір „імморальної сюрреальності“ (див.1,38), в разючий дисгармонічний світ безглуздостей, нісенітниць, перевернутих і викривлених смислів, рокированих оціночних акцентів і аксеологічних полюсів, зміщених чи перелицьованих критеріїв. У такому суспільстві немає місця суперечностям. Вони або ліквідуються (зі скасуванням економічного відчуження і його причин – приватної власності), замовчуються або ж просто переносяться на „чужих“, в унісон архаїчній традиції просторового переміщення зла, характерній для первісних культур. Йому характерний антропологічний оптимізм, оскільки заплановане *світле і розумне майбутнє* позбавляє суспільство всіх його вад. Характерна віра в необмежені можливості людини, включаючи її здатність легко викорінювати і зживати в собі недоліки відповідно до вдосконалення суспільства. З легкістю відкидається традиційно-понятійний інструментарій і з такою ж легкістю запроваджується новий. Зло, як морально негативне, виноситься, по суті, за рамки моралі.

Для пояснення та з'ясування недоліків, негативних явищ вводиться поняття „пережитки минулого“. Пережитками вважаються всякі явища, що суперечать комунізмові, але органічно притаманні досоціалістичним суспільно-економічним формаціям. „Влучним і точно відображаючим суть явищ поняття „пережитки“ радянські люди, очевидно, будуть користуватися доти, доки в тому чи іншому

вигляді будуть існувати сторонні соціалістичному і комуністичному суспільству негативні явища. Передчасна відмова від даного поняття неминуче внесла би плутанину в з'ясування суті явищ" (8,396). Можливо, застосування поняття „пережитки“ справді рятувало від плутанини у з'ясуванні негативних явищ. Не було б цього поняття, робота по виявленню його причин виявилась би куди більш складною. Ті способи поведінки, які породжені капіталістичною експлуатацією або ж були прямим їх продовженням чи негативною реакцією на них, що зберігаються в звичаях нового суспільства, стереотипах, передсудах, індивідуальної і групової психології, кваліфікуються як пережитки.

Ці пережитки можуть повністю втілюватися в особах, класово ворожих соціалізму. Зло у вигляді класово ворожої позиції підлягає беззастережному знищенню. Пропонується широкий спектр засобів і прийомів, починаючи від корінних змін у масштабах всієї країни (відміна приватної власності, ліквідація антагоністичних класів і т.п.) і закінчуючи індивідуальним впливом на людей, аж до „ділової, безпощадної, істинно революційної війни з конкретними носіями зла“ (В.І.Ленін). По відношенню до останніх рекомендувалось використовувати якнайбільше засобів – від найжорстокіших і крутих мір придушення до терпеливої підтримки, спроб морального самовідродження. На практиці ж перші швидко і рішуче взяли верх над переконаннями та „діловою“ критикою. Описані стратегія і тактика боротьби з пережитками, з чужими соціалізму звичками використовувалися в практичній діяльності партії, держави, правоохоронних органів та загальноосвітніх шкіл. В цій практиці взяла гору впевненість, що людську природу можна змінювати в будь-якому напрямку, „виховувати“ і „перевиховувати“ чи „кувати“ і „перековувати“. Соціалістична ідеологія і культура пішла по шляху репродукування архаїчної, зороастрійської-архаїчної ідеологемі вічної боротьби двох світових абсолютів, установа лінії вододілу між силами світла і силами п'тьми, приземлюючи і наповнюючи її змістом класової боротьби. Коріння морального зла стали вбачати в одній тільки причетності до буржуазного світу. В класовій свідомості укорінюється стереотип, за яким усі пороки і недоліки суть наслідки старого світу і відповідальність за них несуть особи, які мають „темне минуле“ чи неробочо-селянське походження. Відроджується міфологема свого роду первородного, одержаного у спадок гріха в

новій семантичній оболонці класово-стороннього походження. Згодом ідея пережитків минулого трансформується в типічну персоніфікацію зла з усіма негативними наслідками, що з неї випливають. Як і всяка інша персоніфікація, вона почала слугувати неслухним цілям властей, прагнучи звалити вину за власні прорахунки і некомпетентність на чужі плечі. Принцип пережитків перетворюється у всезагально пояснюючий принцип для всіх ідеологічно і морально негативних явищ, що було б виправдано, якби справді існував лінійний зв'язок між суспільними умовами і поведінкою людини. Завдання подолання негативних явищ не може бути вирішеним без вивчення суперечності суспільного та індивідуального розвитку, урахування амбівалентної природи морального зла, без розуміння останнього як певного стану суперечливих тенденцій буття і внутрішнього світу людини, як уособлення, розрив, дисгармонію цих тенденцій, без усвідомлення того, що кожна зі сторін суперечності має абсолютне право на існування.

Щоб нарешті вернутися із перевернутого навпаки світу, в якому ми жили досі, в лоно цивілізації, вийти зі стану абсурдності і "зачумленості". Бути "зачумленим", – каже А. Камю, – це не тільки "готовність убивати", а й примирення з тими, що вбивають, "зачумлений" кожен, хто активно чи пасивно на боці тих, сприяє тим, хто несе людям страждання і лихо" (3,19). Треба перевернути піраміду культурних пріоритетів і визнати самоцінність і автономність людської особистості, її унікальність і неповторність. Треба побороти в собі страх, умовності, штампи, що в більшості своїй зумовлюють особисту вбогість і безликість, невиразність, звичку жити в панцирі страху. Останній – це, насамперед, стриманість самореалізації, боязнь відкритися, "показати" себе і свої справи, свої претензії перед іншими і перед світом. Необхідно відкинути звичку одностороннього тлумачення всіх явищ людського життя, в тому числі тих, що розглядалися як форми відчуження, без урахування їх суперечливої природи. Адже сам феномен суперечності не завжди несе в собі деструктивне, руйнівне начало чи тільки є приналежністю людської передісторії. Він виявляється чимось багато більшим і фундаментальнішим, є своєрідним законом людського буття, його соціокультурною нормою.

Це останнє підводить до розгляду кожного явища людського буття в його неоднозначності, саму мораль – в суперечливості, з урахуванням амбівалентності концептів, а не винятково у позитивному ключі – як виповнення ідеалу, раціонально обгрунтованого і вільно прийнятого. Є підстави розглядати мораль як систему різнонаправлених, взаємодоповнюваних і урівноважених утворень, у якій є орієнтація на ідеал і реалістичний здоровий глузд, справедливість і сором, почуття солідарності і свідомість власної гідності, прагнення до моральної творчості і вірність традиції. Варто звільнити мораль від зайвих романтичних нашарувань, героїки, пафосу, від культу будь-якої доброчесності, адже моральний ідеал, доброчесність можуть бути підкореними соціальному ідеалові і приковувати людину до світу повсякденності, соціально організованої, спроможної за певних умов набувати антигуманних, нелюдських форм, а значить звужувати діапазон свободи людини – своєрідного гаранта аутентичності останньої, гаранта її духовного та морального розвитку.

1. Бачинин В.А. За человека страшно мне. – М., 1991.
2. Відчуження як соціокультурний феномен. – К., 1991. С.31.
3. Камю А. Вибрані твори. – К., 1991.
4. Науковий світогляд і соціалістична культура. – К., 1988.
5. Раціональність у науці та культурі. – К., 1989.
6. Формування логічного складу мислення в процесі практичної діяльності. – Алма-Ата, 1981
7. Франк С.Л. Крушение кумиров. – М., 1990.
8. Челидзе В. Криминальная Россия. – М., 1990.

Галина Ковадло. Культура, протиріччя, відчуженість. Автор аналізує людську діяльність як складну взаємодію чуттєвості та предметності, реальний наслідок якої – це сповнена смислу складна система цінностей у вигляді різноманітних елементів культури – чи то матеріального, чи то ідеального характеру. Соціокультурною формою світу людського буття є суперечності, тому прагнення досягнути „цілковитої ідеальності“ чи „абсолютного порядку“ може обернутися значно більшим злом, аніж „недосконале“ життя, адже кожна із сторін суперечності має абсолютне право на існування.

Галина Ковадло. Культура, противоречия, отчужденность. Автор анализирует человеческую деятельность как сложное

взаимодействие чувственности и предметности, реальное следствие которого – это исполненная смысла система ценностей в виде разнообразных элементов культуры – то ли материального, то ли идеального характера. Социокультурной нормой мира человеческого бытия являются противоречия, поэтому стремление достичь „полного совершенства“ или „абсолютного порядка“ может обернуться значительно большим злом, нежели „несовершенная жизнь, ведь каждая из сторон противоречия имеет абсолютное право на существование.

Halyna Kovadlo. Culture, contradiction, estrangement. The author analyses human activity as a complex interaction of sensuality and objectiveness, the real outcome of which is a sense complex system of values shaped in various elements of culture of both material and ideal character. As contradictions are a sociocultural norm of the human life world, striving to achieve “complete perfection” or “absolute order” may turn out to be a greater evil than a “nonperfect” life, every side of contradictions having an absolute right for existence.